

UDK: 311:(901.3)

Guli AXMATOVA,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti assistent o'qituvchisi

SamDCHTI, dotsenti Sh. Mardiyeva taqrizi asosida

O'SMIR XULQ-ATVORLARIDAGI SALBIY O'ZGARISHLARNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Аннотация

Maqolada o'smir yoshlarning xulq-atvorlaridagi salbiy o'zgarishlarning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi psixologik jihatlari ko'rib chiqiladi. Oila, tengdoshlar, ijtimoiy tarmoqlar va ta'lim muhitining ta'siri kabi nazariy asoslarga alohida e'tibor beriladi. Ota-onalar, o'qituvchilar va psixologlar uchun amaliy tavsiyalar berilgan. Tadqiqot natijalari xulq-atvordagi og'ishlarning sabablarini tushunishni chuqurlashtirish va samarali oldini olish strategiyalarini ishlab chiqishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: O'smir psixologiyasi, xulq-atvor, salbiy o'zgarishlar, atrof-muhit ta'siri, tavsiyalar.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НЕГАТИВНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В ПОВЕДЕНИИ ПОДРОСТКОВ

Аннотация

В статье рассматриваются психологические аспекты, влияющие на развитие негативных изменений в поведении подростков. Особое внимание уделяется теоретическим основам, таким как влияние семьи, сверстников, социальных сетей и образовательной среды. Даны практические рекомендации для родителей, педагогов и психологов. Результаты исследования направлены на углубление понимания причин поведенческих отклонений и разработку эффективных стратегий профилактики.

Ключевые слова: Психология подростков, поведение, негативные изменения, влияние окружающей среды, рекомендации.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF NEGATIVE CHANGES IN ADOLESCENT BEHAVIOR

Annotation

The article examines the psychological aspects that influence the development of negative changes in the behavior of adolescents. Particular attention is paid to theoretical foundations such as the influence of family, peers, social networks and the educational environment. Practical recommendations are given for parents, teachers and psychologists. The results of the study are aimed at deepening the understanding of the causes of behavioral deviations and developing effective prevention strategies.

Keywords: Adolescent psychology, behavior, negative changes, environmental influence, recommendations.

Kirish. O'smirlik kuchli psixologik va fiziologik o'zgarishlar bilan tavsiflanib shaxs rivojlanishining muhim bosqichiga aylantiradi. Biroq, bu davr xulq-atvorning salbiy o'zgarishlari, masalan, tajovuzkorlik, g'ayriijtimoiy xulq-atvorlar, meyor va qoidalarni buzish xavfi bilan ham bog'liq.

Mavzuning dolzarbligi o'smirlarning xulq-atvoridagi og'ishlarning ko'payishi bilan bog'liq bo'lib, bu ularning keyingi ijtimoiylashuviga ham, umuman jamiyatga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotning maqsadi - o'smirlarning xulq-atvoridagi salbiy o'zgarishlarga ta'sir qiluvchi asosiy psixologik omillarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. O'smirlik-yoshlik davridagi hayot davriva ko'pincha bolalik va kattalik (yetuklik) o'rtasidagi vaqtni anglatadi. Shuningdek, u „yosh kishiga xos ko'rinish, kuch-quvvat va boshqalar“ deb ta'riflanadi. Uning ma'lum bir yosh oralig'idagi ta'riflari turlicha bo'ladi, chunki yoshlik xronologik jihatdan ma'lum bir yosh oralig'iga bog'lanishi mumkin bo'lgan bosqich sifatida belgilanmagan. Uning yakuniy nuqtasini tugallanmagan ish yoki jinsiy aloqa kabi muayyan faoliyat turi bilan bog'lab bo'lmaydi. O'spirinlik davri –bu shaxsning qaramlik darajasini shakllantirishi mumkin bo'lgan davr bo'lib, u turli madaniy nuqtai nazarlarga ko'ra turli yo'llar bilan belgilanishi mumkin. Shaxsiy tajriba insonning madaniy me'yorlari yoki urf-odatlar bilan belgilanadi, yoshlarning qaramlik darajasi esa ularning oilasiga hissiy va iqtisodiy jihatdan qanchalik tayanishini anglatadi. Bu davrda o'smirda turli psixologik o'zgarishlar bo'ladi.

O'smirlarda salbiy xulq-atvorning paydo bo'lishi murakkab jarayon bo'lib, u o'smirlarning ehtiyojlari, qadriyatlar, hissiyotlari va shakllanayotgan ijtimoiy muhitida shakllanib boradi. Yoshlar tarbiyasi uchun mas'ul bo'lgan ota-onalar, o'qituvchi- tarbiyachilar va jamoatchilik oldida barkamol yoshlarni tarbiyalashdek ustuvor vazifalar turgan bir paytda ba'zi yoshlar tarbiyasida yuzaga kelayotgan muammolar, kamchiliklar, xususan xulq-atvorida namoyon bo'layotgan jinoyat motivlari va

unga mos xatti-harakatlarning uchrab qolayotganligi tarbiya uchun mas'ullarni tashvishga solmoqda. Bugungi kunda amalga oshirilayotgan choralar tarkibida, xususan o'smirlarning ta'lim jarayonidagi faolligini oshirish, shaxslararo munosabatlarga kirishishda empatiya hissinin rivojlantirish, shaxs sifatida o'zini to'g'ri baholash, jamiyatda o'z o'rnini topishida yordam berish hamda axloqiy ko'nikmalar shakllantirilishining psixologik mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb masalalar hisoblanadi. O'zbekistonlik psixologlardan E.G'. G'oziyev, N.G'. Kamilova, G.Q. To'laganova, B.M. Umarov kabi olimlarning izlanishlarida bolalik va o'smirlik davridagi psixik xususiyatlarni o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar o'tkazilgan bo'lib, ularda asosiy e'tibor deviant xulq-atvor, xarakter aksentuatsiyasi, bolalar va o'smirlar suitsidi, o'z-o'ziga baho berish va nazorat qilish muammolariga qaratiladi.

Tahlil va natijalar. Insonlar ontogenizida o'smirlik balog atga yetish davri bo'lib, yangi xislar, sezgilar va jinsiy xayotga taalluqli chigal masalalarning paydo bo'lishi bilan ham xarakterlanadi. O'z davrida L.S.Vigotskiy bunday holatni psixik rivojlanishdagi krizis deb nomlagan. O'smirlik yoshida ularning xulq-atvoriga xos bo'lgan alohida xususiyatlarni asosan jinsiy yetilishning boshlanishi bilan izohlab bo'lmaydi. Jinsiy yetilish o'smir xulq-atvoriga asosiy biologik omil sifatida ta'sir ko'rsatib, bu ta'sir bevosita emas, balki ko'proq bilvositadir. O'smirlik davriga ko'pincha so'zga kirmaslik, o'jarlik, tajanglik, o'z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik, yig'loqlik, kabi xususiyatlar xos.

1. Salbiy o'zgarishlarning psixologik omillari

O'smirlarning xulq-atvorlaridagi salbiy o'zgarishlar ko'pincha turli omillarning o'zaro ta'siridan kelib chiqadi, jumladan:

Oilaviy muhit: Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tarbiya turi o'smirlarning xulq-atvorlariga bevosita ta'sir qiladi. Nazoratning ustunligi bilan, hissiy yaqinlikdan mahrum bo'lgan avtoritar ota-onalar norozilik va tajovuzkor reaksiyalarni keltirib chiqaradi (Baumrind, 1991). Shu bilan birga, haddan tashqari haddan

tashqari himoyalani

Oiladagi zo'riqishlar: zo'ravonlik, ota-onaning ajralishi yoki yaqin kishining yo'qolishi bilan bog'liq tajribalar o'smirlarda ruhiy tushkunlik va antisosial xulq-atvorlarni qo'zg'atishi mumkin (van der Kolk, 2014).

O'rnak olish: O'smir atrofidagi kattalarning xulq-atvori, ayniqsa tajovuzkor yoki g'ayriijtimoiy xulq-atvorlar namuna bo'lishi mumkin.

2. Kognitiv va emotsional jihatlar

Kognitiv tartibga solishning yomonligi: Kognitiv nazorat nazariyasiga ko'ra (Diamond, 2013), o'zini o'zi nazorat qilish qobiliyati past bo'lgan o'smirlar impulsiv xulq-atvorlarga moyil bo'ladi. Bu his-tuyg'ularni tartibga solish va harakatlarni rejalashtirish uchun mas'ul bo'lgan miyaning prefrontal korteksining etuk emasligi bilan bog'liq.

Hissiy beqarorlik: O'smirlik kuchli gormonal o'zgarishlar bilan birga keladi, bu hissiy sezgirlikni oshirishi va tajovuzkorlik, tashvish yoki depressiyaga olib kelishi mumkin (Steinberg, 2008).

Identifikatsiya muammolari: E. Erikson nazariyasiga ko'ra, o'smirlar o'z shaxsiyatini shakllantirish bosqichida. Ushbu darajadagi nizolar isyon yoki asotsial submadaniyatlarga chekinish shaklida namoyon bo'lishi mumkin.

3. Atrof muhitning ta'siri

Tengdoshlarning ta'siri: O'smirlik davri tengdoshlar bilan muloqot qilishning ahamiyatini oshirish bilan tavsiflanadi. Guruhning qabul qilinishiga intilayotgan o'smirlar, hatto ular ijtimoiy yoki oilaviy qadriyatlarga zid bo'lsa ham, o'z xulq-atvorlarini guruh me'yorlariga moslashtirishi mumkin (Prinstein va boshq., 2021).

Ta'lim muhiti: Maktabdagi qiyinchiliklar, zo'ravonlik va o'qituvchilar tomonidan qo'llab-quvvatlanmaslik ham xulq-atvor muammolari xavfini oshiradigan muhim omillardir. Maktab muhitida o'zini yolg'iz his qiladigan o'smirlar tajovuzkor yoki o'zini o'ziga tortadigan bo'lish ehtimoli ko'proq (Espelage & Swearer, 2003).

4. Raqamli muhitning ta'siri

Ijtimoiy tarmoqlarning o'rni: Bugungi o'smirlar Internetda ko'p vaqt o'tkazishadi, bu erda ular kiberbulling, kontentning salbiy ta'siri yoki ideallashtirilgan tasvirlar bilan taqqoslashlari mumkin (Twenge & Campbell, 2018). Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlardan haddan tashqari foydalanish depressiya va xavotirning ko'payishi bilan bog'liq.

Virtual identifikatsiyani shakllantirish: O'smirlar raqamli muhitda o'zlarining shaxsiyatlarini tobora ko'proq yaratmoqdalar, bu esa haqiqiy va virtual identifikatsiya o'rtasidagi kognitiv dissonansga olib kelishi mumkin.

5. Ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy omillar

Ijtimoiy tengsizlik: uy xo'jaliklarining past daromadi, ta'lim resurslaridan kam foydalanish va zaif ijtimoiy guruhlardan bo'lgan o'smirlarning marginallashuvi antisotsial xulq-atvorlar xavfini oshiradi (Bradshou va boshq., 2010).

Madaniy me'yorlar: Madaniy umidlar va an'analarning ta'siri o'smirlarning xulq-atvorlaridagi ziddiyat darajasini oshirishi yoki kamaytirishi mumkin. Kuchli kollektivistik an'analarga ega bo'lgan jamiyatlarda o'smirlar itoatkorlikni ko'rsatishi mumkin, ammo shaxsiy istaklarni bostirish sharoitida yashirin norozilik xulq-atvorlarining rivojlanishi mumkin.

6. Biologik va genetik jihatlar

Irsiyat : Genetika tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, durtussellik yoki past nazorat kabi ba'zi moyilliklar atrof-muhit ta'sirida kuchayishi mumkin (Rhee & Waldman, 2002).

Gormonal o'zgarishlar: Balog'at davrida testosteron va boshqa gormonlar darajasining oshishi xavf-xatarli xulq-atvorlar va tajovuzkorlikni oshiradi (Spear, 2013).

O'zaro ta'sir qiluvchi bu jihatlar o'smirlarning xulq-atvorlarida salbiy o'zgarishlar yuzaga keladigan murakkab fonni tashkil qiladi. Ushbu fanlararo yondashuv xulq-atvorlarning og'ish sabablarini to'liqroq tushunishga imkon beradi.

Amaliy tavsiyalar

Ota-onalar uchun:

Oilada ishonch va ochiq muloqot muhitini yarating.

O'smirlarning ijtimoiy va ta'lim faoliyatidagi ishtirokini qo'llab-quvvatlash.

Xulq-atvorning aniq chegaralarini ularning ma'nosini tushuntirish bilan belgilang.

O'qituvchilar uchun:

Inklyuziv va xavfsiz ta'lim muhitini ta'minlang.

Tuyg'ularni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan darslarni o'tkazish.

Istalgan xulq-atvorni shakllantirish uchun ijobiy mustahkamlashdan foydalaning.

Mutaxassislar uchun:

Shaxsiy xususiyatlarni hisobga olgan holda o'smirlarni psixologik qo'llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqish.

Ota-onalarga ta'lim masalalarida yordam berish.

Quyida, V.Suxomlinskiy asosiy shaxs xususiyatlarini quyidagicha ta'riflaydi. 1.Bir tomondan johillikka bo'ysunmaslik, uni emotsional qabul qilmaslikning ikkinchi tomondan hayotdagi qiyin holatlarda hal qila olmaslik qobiliyati bilan uyg'unlashadi. 2.O'smir yaxshi bo'lishni xohlaydi, idealga intiladi, lekin uni to'g'ri tarbiyalashlari yoqmaydi. 3.O'smir shaxs bo'lishni xohlaydi.Qandaydir qahramonlik, romantik, noodatiy narsalarni qilishni istaydi. Jarayonga talabning borligi va o'zida ishonch hosil qilish xohishining mavjudligiga qaramay, o'smir hali bunga qanday erishishni bilmaydi. 4.O'smirda xohishning boyligi va kuchning chegaralanganligi qarama-qarshi qo'yilgan. Qiziqishlarning turlitumanligi va doimiy emasligi mana shundan kelib chiqadi.O'smir o'zining qobiliyatli emasligini bilib qolishdan qo'rqadi. U o'zini juda yaxshi ko'radi va ortida yordamga muxtojligi yashiringan. Ko'rgazmali ishonchlilik va qat'iyat ortiga yashirinishi mumkin. 5.O'smirda romantik hissiyot va dag'al qiliqlar uyg'unlashgan. Go'zallikdan zavqlanadi va unga surunkali munosabatda bo'ladi. Lekin o'z hissiyotlaridan uyaladi. Bu tuyg'ularni yosh bolalarga xos deb hisoblaydi.U uni o'ta hissiyotli deb hisoblashlaridan qo'rqadi va dag'allik ortiga berkinadi. Jismoniy kuchning quyilib kelishi uni faoliyatga boshlaydi.O'smirlar bilan ishlaganda ularning yosh va shaxsiy xususiyatlarini, bu yoshning asosiy psixologik yangilanishini inobatga olish zarur.

Xulosa. Maqolada o'smirlarning xulq-atvorlaridagi salbiy o'zgarishlarning asosiy psixologik jihatlarini tahlil qilinadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, oiladagi muhit, tengdoshlarning ta'siri va ijtimoiy media ta'siri asosiy omillardir. Amaliy tavsiyalar ushbu omillarning ta'sirini minimallashtiradigan shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan. Taklif etilayotgan chora-tadbirlarning amalga oshirilishi g'ayriijtimoiy xulq-atvorlar darajasini pasaytirish va o'smirlarning farovonligini oshirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Baumrind, D. (1991). Ota-onalik uslubining o'smirlarning malakasi va moddalardan foydalanishga ta'siri . Erta o'smirlik jurnali, 11 (1), 56-95.
2. van der Kolk, B. (2014). Tana reytingni ushlab turadi: miya, ong va tana jarohatni davolashda . Pingvin kitoblar.
3. Olmos, A. (2013). Ijroiya funktsiyalari . Psixologiyaning yillik sharhi, 64, 135-168.
4. Steinberg, L. (2008). Ijtimoiy nevrologiyaning o'smirlarning xavf-xatarga bo'lgan munosabati . Rivojlanish sharhi, 28(1), 78-106.
5. Prinstein, M. J. va Dodge, K. A. (2021). O'smirlik davrida tengdoshlarning ta'siri jarayonlari . Psixologiya fanining hozirgi yo'nalishlari, 30 (5), 389-395.
6. Espelage, D. L. va Swearer, S. M. (2003). Maktabdagi zo'ravonlik va qurbonlik bo'yicha tadqiqotlar: Biz nimani o'rgandik va bu erdan qayerga boramiz? . Maktab psixologiyasi sharhi, 32 (3), 365-383.
7. Twenge, J. M. va Kempbell, W. K. (2018). Narsisizm epidemiyasi: huquq yoshida yashash . Erkin matbuot.
8. Bredshou, C. P., Soyer, A. L. va O'Brennan, L. M. (2010). Maktabda zo'ravonlik va tengdoshlarning qurboni: o'quvchilar va maktab xodimlari o'rtasidagi idrok farqlari . Maktab psixologiyasi sharhi, 36 (3), 361-382.

-
9. Rhee, S. H. va Waldman, I. D. (2002). Antisosyal xulq-atvorga genetik va atrof-muhit ta'siri: egizak va farzand asrab olish bo'yicha tadqiqotlarning meta-tahlili . Psixologik axborotnoma, 128(3), 490-529.
 10. Spear, L. P. (2013). O'smirlarning neyro rivojlanishi . O'smirlar salomatligi jurnali, 52 (2), S7-S13.